

Φορμαλισμός, Νέα Κριτική και Δομισμός: μια κριτική προσέγγιση στις κειμενοκεντρικές θεωρίες της Λογοτεχνίας

Αλεξάνδρα Γερακίνη
alexgger@gmail.com

Εκπαιδευτικός Φιλολόγος

Περίληψη. Η έννοια της λογοτεχνίας είναι ρευστή και κάθε εποχή προσδιορίζει με τα δικά της ιστορικά, κοινωνικά και πολιτιστικά συμφραζόμενα τι είναι λογοτεχνικό και τι όχι. Έτσι στον χώρο της λογοτεχνίας διαμορφώνονται διαφορετικές και ποικίλες θεωρητικές προσεγγίσεις που ερμηνεύουν τα λογοτεχνικά κείμενα με τα δικά τους αξιώματα. Σκοπός της παρούσας εισήγησης είναι να παρουσιάσει συγκριτικά τις θεωρητικές αντιλήψεις των κειμενοκεντρικών θεωριών της λογοτεχνίας, οι οποίες καθόρισαν σε σημαντικό βαθμό την εμφάνιση και την εξέλιξη των σύγχρονων προσεγγίσεων στο πεδίο της λογοτεχνίας. Ο φορμαλισμός, η νέα κριτική και ο δομισμός, από τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα ως και τη δεκαετία του 1970 θέτουν τις βάσεις και διαμορφώνουν τα εργαλεία εκείνα με τα οποία θα εργαστούν οι μεταγενέστεροι θεωρητικοί της λογοτεχνίας.

Λέξεις κλειδιά: θεωρία λογοτεχνίας, λογοτεχνικότητα, κειμενοκεντρικές προσεγγίσεις

Εισαγωγή

Η θεωρία της λογοτεχνίας είναι παρούσα σε κάθε μορφή ανάγνωσης του λογοτεχνικού κειμένου, ακόμα και όταν εμείς δεν την προσέχουμε ή δεν έχουμε πλήρη συνείδηση της ύπαρξης και του ρόλου της. Έστω και υπόρρητα πρέπει να υπάρχουν κάποιες λογοτεχνικές αρχές που να προσδιορίζουν τον τρόπο ανάγνωσης που επιλέγουμε και κατευθύνουν τη λογοτεχνική μας ματιά. Οι εκάστοτε βέβαια διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις δεν μπορούν εκ των πραγμάτων να είναι ιδεολογικά ουδέτερες ούτε να γίνουν κατανοητές έξω από τα κοινωνικά και πολιτικά συγκείμενα της κάθε εποχής. Αρκεί να αναφέρω ότι πριν από τον εικοστό αιώνα η κυρίαρχη τάση στη λογοτεχνική κριτική ήταν η ταύτιση του λογοτεχνικού κειμένου με το ιστορικό πλαίσιο και τις προθέσεις του συγγραφέα, ενώ οι εξελίξεις που ακολούθησαν είχαν ως αποτέλεσμα να δοθεί έμφαση στη σχέση του κειμένου με τις προσδοκίες και τα ενδιαφέροντα του αναγνωστικού κοινού.

Σε γενικές γραμμές πάντως η σύγχρονη θεωρία της λογοτεχνίας, που είναι ένα πεδίο αέναης συζήτησης και γόνιμου και υγιούς διαλόγου, εξετάζει τι είναι η λογοτεχνία και ποια είναι τα κριτήρια που καθιστούν ένα κείμενο λογοτεχνικό, ποια είναι η σχέση της λογοτεχνίας με την πραγματικότητα, ποια είναι η σχέση του συγγραφέα με το λογοτεχνικό κείμενο και πώς σχετίζεται τελικά ο αναγνώστης με το λογοτεχνικό κείμενο. Τα ερωτήματα δεν είναι καινούρια καθώς ο Αριστοτέλης, προσπαθώντας να συνδέσει τη λογοτεχνία με την πραγματικότητα, είχε ορίσει στην *Ποιητική* τη λογοτεχνία ως «μίμηση», ως αναπαράσταση δηλαδή της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Στα μέσα του δέκατου ογδόου αιώνα η συζήτηση επανέρχεται με τη λογοτεχνία και την τέχνη να διακηρύσσουν ότι ο μοναδικός σκοπός είναι ο εαυτός τους ενώ κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα κάνουν την εμφάνιση τους θεωρητικά ρεύματα που απορρίπτουν την

ταύτιση του νοήματος του έργου με την πρόθεση του συγγραφέα και δίνουν έμφαση στο ίδιο το κείμενο, επιδιώκοντας ταυτόχρονα τη διάλυση και την ανασύνθεση του με τη χρήση των δικών του δομικών υλικών, όπως είναι η πλοκή, τα πρόσωπα, ο χρόνος, το ύφος.

Κειμενοκεντρικές θεωρίες της Λογοτεχνίας

Ο Ρωσικός φορμαλισμός, η Νέα Κριτική και ο Δομισμός είναι τρία θεωρητικά ρεύματα που κάνουν την εμφάνισή τους στα τέλη του δέκατου ενάτου και στις αρχές του εικοστού αιώνα και σηματοδοτούν τη μετάβαση από τις συγγραφεοκεντρικές στις κειμενοκεντρικές προσεγγίσεις της λογοτεχνίας.

Ρωσικός φορμαλισμός

Ο Ρωσικός φορμαλισμός εμφανίστηκε στη Ρωσία, στις αρχές του εικοστού αιώνα και γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, μέχρι ο Στάλιν να του επιβάλει τη σιωπή. Η επίδραση του φορμαλισμού υπήρξε σημαντική, έστω κι αν δεν κατόρθωσε να δώσει λύσεις και απαντήσεις σε σημαντικά προβλήματα και σε καίριες ερωτήσεις. Ωστόσο, η σύγχρονη λογοτεχνική κριτική απηχεί ιδέες, αντιλήψεις και σκέψεις των εκπροσώπων του ακόμη και σήμερα.

Ο φορμαλισμός οφείλει το όνομα του στην έμφαση που δίνει στη λογοτεχνική μορφή και στην αντιμετώπιση του περιεχομένου ως κάτι δευτερεύον. Η λέξη μορφή αποπνέει κάτι αρνητικό στη μεθοδολογία αλλά πιθανόν και στην ιδεολογία. Το ενδιαφέρον λοιπόν που έδειξαν οι φορμαλιστές για τη μορφή έδωσε την αφορμή στους αντιπάλους τους να τους δώσουν αυτό το υποτιμητικό όνομα. Στους κόλπους του ρωσικού φορμαλισμού περιλαμβάνονται πρωτοπόροι κριτικοί και διανοούμενοι όπως ο R. Jakobson, ο V. Shklovsky, ο Y. Tyntianov και ο B. Eichenbaum (Selden, 2004).

Ο φορμαλισμός αποτελεί την πρώτη ενδοκειμενική θεώρηση του κειμένου στο χώρο της θεωρίας της λογοτεχνίας και ήρθε σε ρήξη με όλες τις προγενέστερες λογοτεχνικές θεωρίες που προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν τη λογοτεχνία με θρησκευτικές, συμβολιστικές και μυστικιστικές προσεγγίσεις. Όλες οι παραπάνω προσεγγίσεις είναι μη συστηματικές και ελιτίστικες και δεν αντιμετωπίζουν το λογοτεχνικό έργο όπως πρέπει, δηλαδή ως κάτι υλικό που έχει τις δικές του τεχνικές και στρατηγικές. Οι οπαδοί του φορμαλισμού πιστεύουν επίσης ότι η λογοτεχνία δεν μπορεί και δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως θρησκεία, ως ψυχολογία, ως κοινωνιολογία ή ως απλή έκφραση των συναισθημάτων, των βιωμάτων και των σκέψεων του συγγραφέα (Βελουδής, 2011). Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι ο φορμαλισμός συνδέθηκε στενά με το κίνημα του φουτουρισμού που συνέδεε την ποίηση με τη γλώσσα αυτή καθ' αυτή. Επομένως ο στόχος των φορμαλιστών είναι να δημιουργήσουν μια αντικειμενική και επιστημονική μέθοδο της μελέτης της λογοτεχνίας και της λογοτεχνικής γλώσσας. Η λογοτεχνική κριτική θα έπρεπε να αποτελεί ένα ξεχωριστό πεδίο μελέτης και μόνο ό,τι κάνει ένα κείμενο λογοτεχνικό οφείλει να είναι το αντικείμενο της κριτικής μελέτης. Θα πρέπει εδώ να τονιστεί ότι οι φορμαλιστές δεν αρνούνται τη σχέση της λογοτεχνίας με την κοινωνική πραγματικότητα, απλώς θεωρούν ότι αυτή η σχέση δεν είναι υπόθεση του κριτικού (Eagleton, 1989).

Ένα από αυτά που οφείλουμε στους φορμαλιστές είναι το ερώτημα που έθεσαν πρώτοι: τι είναι αυτό που κάνει ένα κείμενο λογοτεχνικό. Πριν την εμφάνιση των φορμαλιστών το πεδίο ήταν πολύ θολό σχετικά με το τι είναι λογοτεχνικό και τι όχι. Οι πρωτοπόροι

φορμαλιστές προβληματίστηκαν και έθεσαν τη λογοτεχνικότητα σε ενδελεχή έλεγχο προσπαθώντας να προσδιορίσουν τα ακριβή χαρακτηριστικά της λογοτεχνίας. Βασική μεθοδολογική αρχή των φορμαλιστών είναι ότι το λογοτεχνικό έργο και η λογοτεχνία αποτελούν συστήματα και η οργάνωση αυτού του συστήματος δεν βασίζεται στην ισότητα όλων των στοιχείων αλλά προϋποθέτει την προβολή μιας ομάδας στοιχείων: τη δεσπόζουσα και τη διαστρέβλωση των άλλων (Todorov, 1995). Το έργο εισάγεται στη λογοτεχνία και αποκτά λογοτεχνική λειτουργία χάρη στη δεσπόζουσα αυτή. Η δεσπόζουσα είναι η κύρια συνιστώσα ενός καλλιτεχνικού έργου και το κυρίαρχο στοιχείο που εξασφαλίζει την ακεραιότητα της δομής (Jakobson, 1998). Το μείζον ζήτημα βέβαια δεν είναι τόσο η εξαφάνιση κάποιων στοιχείων και η εμφάνιση κάποιων άλλων όσο οι μεταβολές στις σχέσεις μεταξύ των διαφόρων συστατικών στοιχείων, δηλαδή η αλλαγή της δεσπόζουσας. Για να χαρακτηριστεί ένα κείμενο λογοτεχνικό ή όχι οι εικόνες, δεν μπορούν να αποτελέσουν κριτήριο ή τουλάχιστον δεν μπορούν να αποτελέσουν το μοναδικό κριτήριο. Υπάρχουν και άλλοι μορφικοί μηχανισμοί όπως ο ήχος, το μέτρο, ο ρυθμός, η σύνταξη, η ομοιοκαταληξία, η επανάληψη, η σύγκριση, η υπερβολή που συμβάλλουν στη λογοτεχνικότητα ενός κειμένου. Όλα τα μορφικά στοιχεία λοιπόν χρησιμοποιούνται για να παραμορφώσουν τη συμβατική γλώσσα και να προκαλέσουν την ανοικείωση. Ποια είναι όμως η συμβατική γλώσσα και τι ακριβώς σημαίνει ο όρος ανοικείωση;

Μία από τις θεμελιώδεις αρχές του ρωσικού φορμαλισμού είναι η διάκριση πρακτικής και λογοτεχνικής γλώσσας. Η πρακτική-συμβατική γλώσσα χρησιμοποιείται στην καθημερινή επικοινωνία και ο στόχος της είναι να μεταφέρει πληροφορίες. Στην πρακτική γλώσσα όλα τα μορφικά στοιχεία χρησιμοποιούνται για να υπηρετήσουν τη λειτουργία της επικοινωνίας. Αντίθετα η λογοτεχνική γλώσσα είναι μια ιδιαίτερη μορφή γλώσσας που ξεφεύγει από τον κανόνα και έχει αυτόνομη ύπαρξη και αξία. Στη λογοτεχνική γλώσσα οι μορφικοί μηχανισμοί λειτουργούν δυναμικά, ξεφεύγουν από την απλή λειτουργία της επικοινωνίας και αναλαμβάνουν ένα πιο σύνθετο, πιο πολύπλοκο και πιο γοητευτικό ρόλο: το ρόλο της ανοικείωσης.

Η ανοικείωση λοιπόν είναι η ανατροπή της καθημερινής και οικείας πραγματικότητας και η απομάκρυνση από το γνωστό, το συνηθισμένο, από αυτό που μέχρι τώρα θεωρούσαμε δεδομένο. Η λογοτεχνική γλώσσα χρησιμοποιεί τους μορφικούς μηχανισμούς για να ανοικείώσει, να παραδοξοποιήσει, να παραμορφώσει τη συμβατική γλώσσα και να μας οδηγήσει σε νέους τρόπους σύλληψης της πραγματικότητας. Αυτή ακριβώς είναι και η αποστολή ενός έργου τέχνης και όχι αν το έργο τέχνης απηχεί ιδέες της εποχής του ή αντανακλά το πνεύμα του δημιουργού του.

Ο όρος της ανοικείωσης εισήχθη στη θεωρία της λογοτεχνίας από τον Viktor Shklovsky στο δοκίμιο του *Art as Device* (Todorov, 1995) στο οποίο ισχυρίζεται ότι ο σκοπός της τέχνης είναι να δημιουργήσει την αίσθηση των πραγμάτων όπως αυτά γίνονται αντιληπτά και όχι όπως είναι γνωστά. Η πραγματική αποστολή της τέχνης είναι να κάνει τα αντικείμενα ανοίκεια και να υπονομεύσει την ίδια την πραγματικότητα. Η τέχνη απομακρύνει με διάφορους τρόπους τα αντικείμενα από την περιοχή του αυτοματισμού και ο στόχος του δημιουργού είναι να διαμορφώσει το όραμα που προκύπτει από τη μη αυτοματοποιημένη αντίληψη (Shklovsky, 1965). Αυτό που κερδίζουμε με την ανοικείωση, σύμφωνα με τους Ρώσους φορμαλιστές, είναι η αποστασιοποίηση από το γνωστό, το δεδομένο και το αυτοματοποιημένο που περιορίζει και τυποποιεί τη σκέψη μας και η ανανέωση της αντίληψής μας για τον κόσμο, η διεύρυνση των γνωστικών μας οριζόντων, η βαθύτερη και πιο ουσιαστική αίσθηση της εμπειρίας.

Ξεχωριστή περίπτωση στους κόλπους του ρωσικού φορμαλισμού αποτελεί ο Mikhail Bakhtin, ο οποίος εκ πρώτης άποψης ασκεί μαρξιστική κριτική στον φορμαλισμό, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υιοθετούσε πλήρως τον μαρξισμό (Newton, 2013). Ο ίδιος ο Μπαχτίν εισάγει την έννοια του χρονότοπου και υποστηρίζει ότι «στο λογοτεχνικό καλλιτεχνικό χρονότοπο, χωρικοί και χρονικοί δείκτες συγχωνεύονται σ' ένα περιεκτικό, συγκεκριμένο σύνολο. Ο χρόνος, κατά κάποιον τρόπο, πυκνώνει, ενσαρκώνεται, γίνεται καλλιτεχνικά ορατός· ομοίως, ο χώρος φορτίζεται και ανταποκρίνεται στις κινήσεις του χρόνου, της πλοκής και της ιστορίας. Αυτή η τομή των αξόνων και η συγχώνευση των δεικτών χαρακτηρίζει τον καλλιτεχνικό χρονότοπο» (Bakhtin, 1981). Ο χρονότοπος γίνεται το οργανωτικό στοιχείο της δομής ενός λογοτεχνικού κειμένου και αποκτά μία ειδολογική σημασία, αφού αυτός καθορίζει το είδος και τα ειδολογικά γνωρίσματα (Bakhtin, 1981). Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι ο χρονότοπος του μυθιστορήματος είναι διαφορετικός από τον χρονότοπο της επικής ποίησης (Πινακούλιας, 2011) και ο χρονότοπος του μυθιστορήματος δοκιμασίας είναι διαφορετικός από αυτόν του βιογραφικού μυθιστορήματος (Bakhtin, 2014).

Ο χρονότοπος όμως καθορίζει σε σημαντικό βαθμό και τη εικόνα του ανθρώπου στη λογοτεχνία καθώς η εικόνα του ανθρώπου είναι πάντα χρονοτοπική. Ο άνθρωπος δηλαδή εμφανίζεται πάντοτε να ζει και να λειτουργεί σε συγκεκριμένο γεωγραφικό, κοινωνικό και ιστορικό περιβάλλον. Επομένως, όταν διαβάζουμε ένα μυθιστόρημα, υπάρχει ο χρονότοπος της συγγραφής, που προσδιορίζει τις πολιτισμικές συνθήκες που το δημιούργησαν, ο χρονότοπος της ιστορίας αλλά και ο χρονότοπος της ανάγνωσης (Holquist, 2014).

Η μοναδικότητα στην μπαχτινική σκέψη έγκειται στο γεγονός ότι ο χρονότοπος του λογοτεχνικού έργου σχετίζει άμεσα την ερμηνεία του αναγνώστη με το ευρύτερο ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο λαμβάνει χώρα η ερμηνεία αυτή (Lorino, 2010). Ο Μπαχτίν με τις απόψεις του ανοίγει το διάλογο μεταξύ φορμαλισμού και μαρξισμού (Benett, 1983) και χαρίζει στη λογοτεχνία τη διαλογικότητα και την πολυφωνία που της ταιριάζει.

Στην επίμονη τους προσπάθεια να διακρίνουν το λογοτεχνικό από το μη λογοτεχνικό οι Ρώσοι φορμαλιστές σε γενικές γραμμές αντιμετώπισαν τα λογοτεχνικά έργα ως μηχανές και όχι ως αντανάκλαση μιας άλλης πραγματικότητας. Οι μηχανές αυτές, ως προϊόντα ανθρώπινης δραστηριότητας στηρίζονται στην ύπαρξη διπολικών αντιθέσεων. Μια τέτοια διάσημη αντίθεση είναι η διάκριση ανάμεσα στον μύθο και στην πλοκή. Ο μύθος είναι μια χρονική και αιτιακή αλληλουχία γεγονότων ενώ η πλοκή είναι ο τρόπος που θα επιλέξει ο συγγραφέας για να παρουσιάσει τα γεγονότα και να τα διασκορπίσει μέσα στο κείμενο χωρίς χρονική ακολουθία. Τα γεγονότα οργανώνονται και τακτοποιούνται με καλλιτεχνικό τρόπο με τη βοήθεια τεχνασμάτων όπως είναι η επανάληψη, ο παραλληλισμός, η κλιμάκωση και η επιβράδυνση. Η αξία των γεγονότων περιορίζεται στη συμβολή που έχουν στην τεχνική του έργου επομένως ο ρόλος τους είναι καθαρά επικουρικός (Selden, 2004).

Ο ρωσικός φορμαλισμός προσπάθησε πάνω απ' όλα να είναι αντικειμενικός και στην προσπάθεια του αυτή αποπροσανατόλισε τη μελέτη της λογοτεχνίας σε ζητήματα μορφής και τεχνικής (Culler, 2000, σελ.171) και «έδωσε μια «αφυδατωμένη» εκδοχή της λογοτεχνίας, αντιμετωπίζοντάς την ως «απρόσωπο» πεδίο εφαρμογής ποικίλων τεχνικών και συμβάσεων, αλλά πρέπει να τον εντάξει κανείς στα ιστορικά συμφραζόμενα της εποχής που τον κυοφόρησε και να μη λησμονεί πως ίσως αυτή η στυγνή τεχνογνωσία ήταν αναγκαία φάση στον αγώνα με το «θηρίο» του μεσουρανούστος βιογραφισμού, του αφελούς ψυχολογισμού ή κοινωνιολογισμού» (Τσιριμώκου, 1998).

«Αηδιασμένος από τη λογοτεχνική και φιλολογική αυθαιρεσία που ενεργεί μόνο με γούστα και διαθέσεις, ο φορμαλισμός ζητά κριτήρια καθαρά για να ταξινομήσει και να αξιολογήσει» (Τρότσκι, 2003, σελ.139). Δέχεται την έντονη κριτική του Τρότσκι ο οποίος ισχυρίζεται ότι ο φορμαλισμός αγνοεί την κοινωνική πραγματικότητα στην οποία ο άνθρωπος ζει αλλά και την ψυχολογία του ανθρώπου που είναι αποτέλεσμα των κοινωνικών συνθηκών. Για τον Τρότσκι «το να επιχειρείς να απελευθερώσεις την τέχνη από τη ζωή είναι σαν να τη στερείς τη ζωή και να την σκοτώνεις» (Τρότσκι, 2003, σελ.146). Κριτική ασκεί και ο Eagleton, ο οποίος θεωρεί ότι η έννοια της ανοκείωσης προκαλεί πολλαπλά προβλήματα αφού δεν είναι εύκολο να οριστούν οι κανόνες από τους οποίους αποκλίνει η κοινή γλώσσα αλλά και όλα τα είδη της γραφής τελικά μπορούν να διαβαστούν ως ανοικειωτικά, αν διαθέτει κάποιος αρκετή εφευρετικότητα (Eagleton, 1989).

Ο φορμαλισμός κατηγορήθηκε για την εμμονή του στη μορφή αλλά τελικά η μεγάλη του προσφορά στη λογοτεχνία είναι ο ίδιος ο φορμαλισμός. Αν και ποτέ δεν αποτέλεσε μία ενιαία θεωρία και συγκέντρωσε κάτω από την ομπρέλα του πολλούς διαφορετικούς θεωρητικούς της λογοτεχνίας, εντούτοις επικεντρώθηκε σε βασικά ζητήματα λογοτεχνικής κριτικής, άνοιξε νέους δρόμους στη λογοτεχνική έρευνα, πλούτισε τις γνώσεις για τα τεχνικά ζητήματα της λογοτεχνίας και προσέδωσε επιστημονικό χαρακτήρα στη μελέτη της λογοτεχνίας, κάτι που μέχρι τότε ήταν άγνωστο και αδιανόητο.

Νέα Κριτική

Κοντά στο ρωσικό φορμαλισμό αλλά με εμφανείς και ευδιάκριτες διαφορές βρίσκεται η Νέα Κριτική η οποία αναδύεται και αναπτύσσεται στις Ηνωμένες Πολιτείες στη δεκαετία του 1930 και 1940. Δεν υπήρξε ποτέ σχολή με την έννοια με την οποία υπήρξε ο ρωσικός φορμαλισμός και εμφανίστηκε ως αντίδραση στη λογοτεχνική κριτική της εποχής που προσπαθούσε να συνδέσει τη λογοτεχνία με εξωτερικούς παράγοντες, προσδίδοντας της έτσι υποκειμενικό και συναισθηματικό χαρακτήρα. Η Νέα Κριτική ενδιαφέρθηκε περισσότερο για τη θέση της λογοτεχνίας στη ζωή του ανθρώπου, αντιμετώπισε τα λογοτεχνικά κείμενα ως αισθητικά αντικείμενα, ισχυρίστηκε ότι η γλώσσα είναι αυτή που καθορίζει το πώς ερμηνεύεται και αξιολογείται ένα λογοτεχνικό κείμενο και αναζήτησε μια πιο συστηματική και επιστημονική μέθοδο κριτικής της λογοτεχνίας. Αντίστοιχη κίνηση με τη Νέα Κριτική είχε δημιουργηθεί στην Αγγλία και οι Αμερικανοί οφείλουν πολλά στους Richards, Empson και Eliot. Στους κόλπους της Νέας Κριτικής συμπεριλαμβάνονται οι μελετητές από τις Η.Π.Α. J.C. Ransom, C.Brooks, A. Tate, W.K. Wimsatt, M. Beardsley και R.P. Blackmur.

Πόσο κοντά είναι όμως οι δύο λογοτεχνικές θεωρίες στις οποίες έχουμε αναφερθεί έως τώρα; Τόσο η Νέα Κριτική όσο και ο Ρωσικός φορμαλισμός αντιμετώπισαν τη λογοτεχνία ως ένα χώρο ανεξάρτητο, που έχει τους δικούς του αυτόνομους όρους, και παραγκώνισαν τη σχέση της λογοτεχνίας με την κοινωνικοπολιτική, πολιτιστική και ιστορική πραγματικότητα. Πρόκειται στην ουσία για δυο θεωρίες που είναι φορμαλιστικές, που έδωσαν έμφαση στους μηχανισμούς της λογοτεχνίας και προσπάθησαν να αφαιρέσουν το υποκειμενικό στοιχείο από την ανάγνωση και ερμηνεία της λογοτεχνίας. Υπερασπίστηκαν την εσωτερική κριτική προσέγγιση και αντιτάχθηκαν στις εξωτερικές κριτικές προσεγγίσεις που σχετίζονταν με τη συγγραφική πρόθεση και την αναγνωστική ανταπόκριση.

Εντούτοις υπάρχουν και ουσιαστικές διαφορές ανάμεσα στις δύο θεωρίες. Ο Ρωσικός φορμαλισμός παρουσιάστηκε περισσότερο επιστημονικός και ορθολογικός ενώ η Νέα Κριτική λιγότερο επιστημονική και περισσότερο μυστικιστική. Αν ο Ρωσικός φορμαλισμός

εισήγαγε την έννοια της ανοικείωσης που κάνει το φυσικό και αυτοματοποιημένο να φαίνεται παράξενο και καινούριο, δίνοντας έτσι έμφαση στον καινοτόμο ρόλο της λογοτεχνίας, η Νέα Κριτική δεν ενδιαφέρθηκε τόσο για την πρωτοτυπία της λογοτεχνίας όσο για την αυτοσυγκράτηση και τον ορισμό μιας επιστημονικής και αντικειμενικής λογοτεχνίας. Οι Ρώσοι φορμαλιστές λοιπόν έδωσαν έμφαση στη μορφή για να πετύχουν την πρωτοτυπία, ενώ οι Νέοι Κριτικοί για να μείνουν πιστοί στην παράδοση.

Επιπλέον, επειδή οι Νέοι Κριτικοί πίστευαν ότι η λογοτεχνική γλώσσα είναι συνυποδηλωτική και περιέχει βαθιά νοήματα, πρότειναν μια προσεκτική ανάγνωση των κειμένων, χωρίς όμως να επιμένουν στο διαχωρισμό μορφής και περιεχομένου. Αντίθετα τα λογοτεχνικά κείμενα αντιμετωπίζονται από τους Νέους Κριτικούς ως ενιαία σύνολα θεμάτων, προτύπων και μορφικών μηχανισμών. Η εστίαση τους στην προσεκτική ανάγνωση των κειμένων τούς έστρεψε την προσοχή και την έμφαση τους στη μελέτη μεμονωμένων κειμένων ενώ οι Ρώσοι Φορμαλιστές έδειξαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον και προτίμηση για τη μελέτη των λογοτεχνικών γενών και των λογοτεχνικών μηχανισμών στο σύνολο τους.

Η Νέα Κριτική μας κληροδότησε την «εκ του σύνεγγυς» ανάγνωση (Culler, 2000). Η εκ του σύνεγγυς ανάγνωση ήταν αρχικά η προσεκτική και όχι χαλαρή ανάγνωση και στόχο είχε να συμπληρώσει την ιστορική γνώση. Στη συνέχεια η εκ του σύνεγγυς ανάγνωση έγινε όργανο της Νέας Κριτικής και κατέληξε βαθμιαία να σημαίνει την επικεντρωμένη στο κείμενο ανάγνωση που φτάνει μέχρι στο σημείο να αποκλείσει όλα τα συμφραζόμενα, σαν να είχαν οι λέξεις της λογοτεχνίας ξεχωριστή και αυτόνομη ζωή (Janovich, 2013).

Η Νέα Κριτική επικεντρώνεται στο κείμενο αυτό καθαυτό, το οποίο θεωρεί ότι είναι μια ολοκληρωμένη και αυτόνομη οντότητα και δεν χρειάζεται καμία εξωκειμενική αναφορά για να φτάσει κάποιος στον νόημα του κειμένου. Η πρόθεση του συγγραφέα καθώς και οποιαδήποτε πολιτιστική, κοινωνική και ιστορική αναφορά θα πρέπει να αποκλείονται. Δεν είναι απαραίτητο να ψάξουμε έξω από το κείμενο για να κατανοήσουμε το κείμενο. Η μορφή και το νόημα του κειμένου συνδέονται άρρηκτα και δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να εξετασθούν ξεχωριστά. Η σχέση μεταξύ νοήματος και μορφής δεν μπορεί να είναι μια μηχανική σχέση σύμφωνα με την οποία η μορφή υπάρχει για να εκφράσει το νόημα. Η μορφή δεν μπορεί να θεωρηθεί αντικείμενο ή όχημα που περιέχει νόημα αλλά διαδικασία μέσω της οποίας παράγεται το νόημα (Janovich, 2013). Όποια και να είναι τα σχέδια του δημιουργού, το κείμενο είναι η μόνη απόδειξη για την τροποποίηση οποιασδήποτε προηγούμενης πρόθεσης του. Το μόνο αξιόπιστο στοιχείο για την πρόθεση του δημιουργού είναι το ίδιο το κείμενο και επομένως δεν υπάρχει κανένας απολύτως λόγος να προτιμηθεί οποιοδήποτε άλλο στοιχείο πέραν του ίδιου του κειμένου (Ellis, 1974).

Στο δοκίμιο τους *The intentional fallacy* οι William Wimsatt and Monroe Beardsley (1989) κάνουν λόγο για τη πλάνη των προθέσεων, το σφάλμα δηλαδή που διαπράττουν κάποιοι, όταν προσπαθούν να ερμηνεύσουν το λογοτεχνικό έργο με βάση την πρόθεση του συγγραφέα, αφού αυτό, κατά τη γνώμη τους, καταστρέφει την αυτονομία του έργου. Όσοι πάλι προσπαθούν να ερμηνεύσουν το λογοτεχνικό έργο μέσα από τα συναισθήματα του αναγνώστη περιπίπτουν στη συναισθηματική πλάνη (*affective fallacy*), αφού η ερμηνεία ενός έργου δεν μπορεί να είναι σχετική αλλά αντικειμενική και επιστημονική.

Η Νέα Κριτική έδωσε έμφαση στην αμφισημία, το παράδοξο, την ειρωνεία και την ένταση καθώς πίστευε ότι αυτά τα στοιχεία εξασφαλίζουν την καλύτερη και πιο ολοκληρωμένη ερμηνεία του κειμένου (Brooks, 1989). Η ειρωνεία και η αμφισημία κάνουν ένα ποίημα αξιόλογο. Άλλωστε η ποίηση είναι παράδοξη στην ίδια της τη φύση· το παράδοξο είναι αυτό

που χαρίζει ενότητα σ' ένα ποίημα και καθήκον του κριτικού είναι να βρει τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί το παράδοξο μέσα στο ποίημα.

Η προσέγγιση των Νέων Κριτικών δέχτηκε ποικίλες κριτικές εκ των οποίων άλλες είναι πιο μετριοπαθείς και άλλες πιο έντονες. Ο M. Jancovich (2013) υποστηρίζει ότι οι Νέοι Κριτικοί δεν ήταν φορμαλιστές που αγνοούσαν τον κοινωνικό χαρακτήρα της λογοτεχνίας, ωστόσο παραδέχεται ότι αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα, τα οποία δεν μπόρεσαν ποτέ να επιλύσουν, και ότι η προσπάθειά τους ήταν καταδικασμένη εξ αρχής σε αποτυχία, αφού δεν είχαν εντοπίσει την ουσία της λογοτεχνίας και το μόνο που κατάφεραν ήταν να επιβάλουν ένα συγκεκριμένο ορισμό της λογοτεχνίας. Πιο επικριτικός ο Eagleton κατηγορεί τη Νέα Κριτική ότι «μετέτρεψε το ποίημα σε φετίχ» (Eagleton, 1989, σελ.86-89) υιοθετώντας μυστικιστικά στοιχεία, ότι αποσύνδεσε το λογοτεχνικό κείμενο από κάθε ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, αποδέχτηκε στοιχεία και μεθόδους του κοινωνικού κατεστημένου που η ίδια επέκρινε και τελικά ήταν μια πρόταση αποδοχής του κοινωνικού κατεστημένου και η απόρριψη κάθε αντίστασης και άρνησης.

Αυτό που οφείλουμε στη Νέα Κριτική είναι η μέθοδος της εκ του σύνεγγυς ανάγνωσης που επηρέασε και τις μεταγενέστερες θεωρίες της λογοτεχνίας, η πεποίθησή τους ότι το κείμενο είναι ένα έργο λογοτεχνίας και τίποτα άλλο, καθώς και η προσπάθειά της να μας βοηθήσει να ανακαλύψουμε κριτικές, ολοκληρωμένες και εύστοχες ερμηνείες των λογοτεχνικών έργων.

Δομισμός

Συνεχιστές του φορμαλισμού θεωρούνται οι Τσέχοι δομιστές του Γλωσσολογικού Κύκλου της Πράγας, στον οποίο πρωταγωνιστικό και κυρίαρχο ρόλο έχει ο R. Jakobson, ο οποίος αποτελεί τον συνδυαστικό κρίκο ανάμεσα στον Φορμαλισμό και στον σύγχρονο δομισμό (Eagleton, 1989).

Ο δομισμός είναι μια θεωρία που ισχυρίζεται ότι ο ανθρώπινος πολιτισμός θα πρέπει να ερμηνευτεί στο πλαίσιο της σχέσης του με ένα σύστημα ή μια δομή και καθήκον του είναι να ανακαλύψει τις δομές οι οποίες κατευθύνουν όλες τις ενέργειες και τις σκέψεις των ανθρώπων. Ο δομισμός διαμορφώθηκε από τον Γάλλο εθνολόγο C. Levi Strauss, που πίστευε ότι ο κόσμος είναι οργανωμένος σε συστήματα, τα οποία διέπονται από εσωτερικές σχέσεις. Περιλαμβάνει μια ομάδα στοχαστών οι οποίοι επηρεάστηκαν από το γλωσσολογικό δομισμό του F. De Saussure. Έτσι η δομιστική λογοτεχνική κριτική δίνει έμφαση στο σύστημα των συμβάσεων που επιτρέπουν την ύπαρξη της λογοτεχνίας και αποδίδει μικρή σημασία σε κριτικές προσεγγίσεις που διερευνούν τον ρόλο του δημιουργού, της ιστορίας και της αναφορικότητας του κειμένου (Newton, 2013).

Ο F. De Saussure (Saussure, 1979) έδωσε έμφαση όχι τόσο στη χρήση της γλώσσας (parole) όσο στο σύστημα της γλώσσας (langue), υιοθέτησε μια συγχρονική και όχι διαχρονική προσέγγιση της γλώσσας και παρουσίασε τη γλώσσα ως ένα δομημένο και αυτόνομο σύστημα σημείων των οποίων η σχέση με τα αντικείμενα είναι τελείως αυθαίρετη (Eagleton, 1989). Η σημασία προκύπτει όχι ως δεσμός ανάμεσα σε αντικείμενα και πράγματα αλλά ως σύνδεση ανάμεσα σε σημαίνοντα (λέξη που αποδίδεται σε ένα αντικείμενο) και σημαινόμενα (αντικείμενο). Η σχέση ανάμεσα στα σημαίνοντα και στα σημαινόμενα είναι αυθαίρετη και κάθε σημείο αποκτά νόημα μόνο λόγω της διαφοράς του από τα υπόλοιπα σημεία. Τα σημαίνοντα κατασκευάζονται μέσα από τη σχέση με άλλα σημαίνοντα και όχι μέσα από τη σχέση τους με τα αντικείμενα. Το γεγονός ότι η γλώσσα

παρουσιάζεται ως ένα σύστημα απορρίπτει την προσέγγιση της γλώσσας που μελετούσε μεμονωμένα στοιχεία χωρίς να αναγνωρίζει τις αλληλεξαρτήσεις της και αναδεικνύει την αυτάρκεια της· η περιγραφή της και η μελέτη της, δηλαδή, δεν προϋποθέτουν το ιστορικό της παρελθόν (Πύλη για την ελληνική γλώσσα).

Ο γλωσσολογικός δομισμός εφαρμόστηκε και στη λογοτεχνία σε μια προσπάθεια να εφαρμοστούν στο χώρο της λογοτεχνίας οι απόψεις του F. De Saussure. Οι πιο σημαντικοί διανοητές που συγκαταλέγονται στους κόλπους του δομισμού είναι ο R. Jakobson, J. Mukarovsky, R. Barthes, V. Propp, T. Todorov, G. Genette, J. Lotman, A. Greimas. Είναι πολύ δύσκολο να βρεθεί η κοινή συνιστώσα όλων των εκπροσώπων του δομισμού, καθώς παρατηρούνται σημαντικές και αξιοσημείωτες διαφορές ανάμεσα στους πιο σημαντικούς εκπροσώπους του, ιδιαίτερα μάλιστα όταν ο δομισμός εμφανίζεται ως συνέχεια του ρωσικού φορμαλισμού. Ωστόσο κοινή συνιστώσα είναι η μεγάλη έμφαση στη γλώσσα. Ο Barthes, ένας από τους επιφανέστερους δομιστές κριτικούς, υποστηρίζει ότι ο δομισμός γεννήθηκε από τη γλωσσολογία και στη λογοτεχνία βρίσκει ένα αντικείμενο που γεννήθηκε και αυτό μέσα στη γλώσσα (Barthes, 1967).

Μία από τις βασικές αρχές του δομισμού είναι ότι στην ανάλυση του κειμένου κυρίαρχη είναι η έννοια της δομής, η οποία προσδίδει στο κείμενο ενότητα και οντότητα. Στόχος των δομιστών είναι να εντοπίσουν τα μέρη από τα οποία αποτελείται ένα κείμενο και να ανακαλύψουν τις μεταξύ τους εσωτερικές σχέσεις που προσδιορίζουν το κείμενο και το διαφοροποιούν από ένα άλλο. Ασχολούνται και αυτοί με το περιεχόμενο και τη μορφή, αλλά αυτά τα δύο στοιχεία δεν είναι ανεξάρτητα αλλά εμπεριέχονται και συνυπάρχουν στην έννοια της δομής. Ο δομισμός ενδιαφέρεται περισσότερο για τις έννοιες σχέσης, δηλαδή για τη γραμματική, ξεκινά από τις μικροδομές και προχωρά στις μακροδομές, από τις δομές επιφάνειας και προχωρά στις δομές βάθους (Βελουδής, 2011). Οι δομές βέβαια δεν είναι αντικείμενα που μπορεί να συναντήσει κανείς, αλλά είναι συστήματα λανθανουσών σχέσεων που μπορεί να συλλάβει κανείς με τον νου και όχι με την παρατήρηση (Genette, 1966).

Ο δομισμός αντιμετωπίζει το λογοτεχνικό κείμενο ως ένα κλειστό και αυτόνομο σύστημα και αναζητά και αυτός, όπως και ο φορμαλισμός, τη λογοτεχνικότητα του κειμένου· μόνο που την αναζητά στη γλώσσα και στη δομή. Δεν ενδιαφέρεται για την ερμηνεία του κειμένου και απορρίπτει τις θεωρίες που προσπαθούν να ερμηνεύσουν το κείμενο με κοινωνιολογικές και ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις. Ως ποιητική, ο δομισμός επιθυμεί να καταστήσει γνωστούς τους γενικούς νόμους που διέπουν τη δημιουργία κάθε έργου, αλλά αυτοί οι νόμοι αναζητούνται στο εσωτερικό της ίδιας της λογοτεχνίας και ό,τι ενδιαφέρει περισσότερο είναι όχι τόσο το λογοτεχνικό έργο όσο ο λογοτεχνικός λόγος (Todorov, 1989).

Ο δομισμός, ο ρωσικός φορμαλισμός και η Νέα Κριτική είναι τρεις διαφορετικές θεωρίες που τις ενώνουν δύο πολύ βασικά στοιχεία: η εμμονή στα μορφικά στοιχεία του κειμένου και η απόρριψη της βιογραφίας του συγγραφέα αλλά και όλων των κοινωνικοοικονομικών, ιστορικών και πολιτικών στοιχείων που βρίσκονται έξω από το κείμενο. Βέβαια πιο κοντά στη μορφή είναι οι Ρώσοι Φορμαλιστές, πιο κοντά στο κείμενο οι Νέοι Κριτικοί, πιο κοντά στη γλωσσολογία και στη δομή οι Δομιστές.

Οι φορμαλιστικές θεωρίες ασχολούνται περισσότερο με τα αφηρημένα μορφικά στοιχεία (αμφισημία, ειρωνεία, παράδοξο, επανάληψη), ενώ ο δομισμός ψάχνει πιο βαθιά και προσπαθεί να βρει τι κρύβεται κάτω από αυτά. Οι φορμαλιστές προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν τη μορφή για να βρουν νόημα και να ερμηνεύσουν το λογοτεχνικό έργο,

ενώ αντίθετα οι δομιστές δεν ενδιαφέρονται να ερμηνεύσουν το έργο αλλά μόνο να κατανοήσουν τις εσωτερικές σχέσεις που διέπουν το κείμενο (Levi-Strauss, 1987). Τέλος οι φορμαλιστές περιορίστηκαν σε συγκριμένα και λιγότερα έργα ενώ οι δομιστές προσπάθησαν να ανακαλύψουν τη δομή σε πολλά και διαφορετικά έργα και αυτό τους χάρισε μια ελευθερία σκέψεων αλλά και τη δυνατότητα να προσφέρουν νέες ιδέες στο χώρο της λογοτεχνίας (Culler, 2000).

Η συνεισφορά του δομισμού στη θεωρία της λογοτεχνίας είναι μεγάλη. Πρώτα από όλα ο δομισμός προσέφερε πολλά στο χώρο της αφήγησης και δημιούργησε την αφηγηματολογία με κυριότερο εκπρόσωπο τον Genette (Eagleton, 1989). Έπειτα κατέβασε τη λογοτεχνία από την εξέχουσα θέση την οποία κατείχε και έπαψε να την αντιμετωπίζει ως κάτι το ιερό, απόμακρο και μυστικιστικό. Μία ακόμη προσφορά του δομισμού είναι η πεποίθηση ότι η γλώσσα υπάρχει πριν από το άτομο και ότι το άτομο δεν είναι η πηγή του κάθε νοήματος.

Από την άλλη όμως η εμμονή του δομισμού στη γλώσσα και στη δομή έγινε το αντικείμενο σκληρής και δικαιολογημένης κριτικής. Η γλώσσα είναι σημαντική αλλά δεν είναι το παν, υπάρχουν και άλλοι παράγοντες και αυτοί παραγκωνίζονται από τους δομιστές, οι οποίοι διακατέχονται από βαθιά ανιστορικότητα. Και τι νόημα άραγε έχει ένα ποίημα, όταν αυτό σπάει σε χίλια κομματάκια προκειμένου να ανακαλυφθούν οι βαθιές δομές που το διέπουν και να βρεθεί ένας επιστημονικός τρόπος ερμηνείας του; Άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι ο δομισμός δεν κατόρθωσε τελικά να επιβληθεί, αφού στην ανάλυση του σονέτου του Baudelaire *Les Chats* αναδεικνύονται οι αδυναμίες και τα προβλήματα της στρουκτουραλιστικής μεθόδου (Βελουδής, 2011).

Συμπεράσματα –Προτάσεις

Είναι προφανές ότι όλες οι προαναφερθείσες λογοτεχνικές θεωρίες κατέστησαν κυρίαρχη την έννοια της μορφής και της δομής, όπως την διατύπωσαν οι γλωσσολόγοι. Οι ιδέες του περιεχομένου και η αναγνωστική ματιά παραγκωνίστηκαν για να δοθεί έμφαση στη γλωσσική μορφή που επέλεξε ο συγγραφέας ώστε ο αναγνώστης να δει τα ήδη γνωστά πράγματα υπό το πρίσμα μιας νέας οπτικής. Η επίδραση που άσκησαν ήταν τόσο μεγάλη, ώστε ακόμη και σήμερα στη μελέτη και στη διδασκαλία της λογοτεχνίας στην εκπαίδευση κυριαρχούν σε πολύ μεγάλο βαθμό οι φορμαλιστικές προσεγγίσεις και δραστηριότητες που απομακρύνουν τους μαθητές από την ελεύθερη αναγνωστική πρόσληψη. Η εμμονή όμως στις δομικές διαρθρώσεις και στις γλωσσικές συμβάσεις, όπως ήταν φυσικό, δεν έλυσε σημαντικά προβλήματα και συγχρόνως άφησε ανοιχτά ζητήματα, τα οποία κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν οι μεταγενέστερες λογοτεχνικές κριτικές.

Αναφορές

- Bakhtin, M. (1981). *The Dialogic Imagination: Four Essays by M.M.* (translated by Caryl Emerson & Michael Holquist). Austin and London. University of Texas Press.
- Bakhtin, M. (2014). *Δοκίμια ποιητικής*. (Μτφρ. Γιώργος Πινακούλας). Κρήτη: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Barthes, R. (1967). Science versus Literature. *The Times Literary Supplement* (897-898).
- Benett, T. (1983). *Φορμαλισμός και Μαρξισμός*. (Μτφρ. Σπύρος Τσακνιάς). Αθήνα: Νεφέλη.
- Brooks, C. (1989). The language of paradox στο *Contemporary Literary criticism. Literary and cultural studies*. New York & London: Longman.

- Culler, J. (2000). *Λογοτεχνική θεωρία: Μια συνοπτική εισαγωγή*. (Μτφρ. Καίτη Διαμαντάκου). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Eagleton, T. (1989). *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*. (Μτφρ. Μ. Μαυρωνάς, εισαγωγή-θεώρηση Μτφρ. Δ. Τζιόβας). Αθήνα: Οδυσσέας.
- Ellis, M. J. ((1974). The relevant Context of a literary text in *The theory of literary Criticism: A logical Analysis*. Berkley.
- Genette, G. (1966). *Figures 1*. Paris: Seuil.
- Holquist, M. (2014). *Διαλογικότητα, Ο Μπαχτίν και ο κόσμος του*. (Μτφρ. Ιωάννα Σταματάκη). Αθήνα: Gutenberg.
- Jakobson, R. (1998). *Η δεσπόζουσα, Δοκίμια για τη γλώσσα της λογοτεχνίας*. Αθήνα: Εστία.
- Jancovich, M. (2013). Οι νέοι Κριτικοί του νότου στο *Ιστορία της θεωρίας της λογοτεχνίας, τ. 8: Μοντερνισμός και Νέα Κριτική*. (Μτφρ. Γ. Φαρίνου- Μαλαματάρη- Μ. Χρυσανθόπουλος). Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Lévi-Strauss, C. (1987). Η δομή και η μορφή. Σκέψεις για ένα έργο του Β. Προπ στο Β. Προπ, *Μορφολογία του Παραμυθιού. Η διαμάχη με τον Κλωντ Λεβί-Στρως και άλλα κείμενα*. (Μτφρ. Α. Παρίση). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Lorino, P. (2010). The Bakhtinian theory of chronotope (spatial-temporal frame) applied to the organizing process. *Second International Symposium on Process Organization Studies – General Track*. (p.1-29). Ανακτήθηκε στις 25/10/2015, από <http://www.alba.edu.gr/sites/pros/Papers/PROS-022.pdf> .
- Newton, K. M. (2013). (Επιμ.) *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα*. (Μτφρ. Α. Κατσικερός, Κ. Σπαθαράκης). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Saussure, de F. (1979). *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας* (Μτφρ. -σχόλια- πρόλογος Φ. Δ. Αποστολόπουλος). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Selden, R. (2004). (Επιμ.) *Ιστορία της θεωρίας της λογοτεχνίας, τ. 8: Από τον φορμαλισμό στον μεταδομισμό*. (Μτφρ. Α. Βαλδραμίδου, Γ. Δεληβοριά, Ι. Ναούμ, Α. Παπανικολάου, Φ. Χατζηιωαννίδου, θεώρηση Μτφρ. Μ. Πεχλιβάνος-Μ. Χρυσανθόπουλος). Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Shklovsky, V. (1965). *Art as Technique in Russian Formalist Criticism: Four Essays*. (trans. Lee T. Lemon and Marion J. Reis). Lincoln and London: University of Nebraska Press.
- Todorov, T. (1989). *Poetique*. Paris: Seuil
- Todorov, T. (1995). (Επιμ.) *Θεωρία Λογοτεχνίας, Κείμενα των Ρώσων Φορμαλιστών*. (Μτφρ. Η.Π. Νικολούδη). Αθήνα: Οδυσσέας.
- Trotsky, L. (2003). Η φορμαλιστική ποιητική σχολή και ο μαρξισμός στο *Λογοτεχνία και επανάσταση*. Αθήνα: Θεωρία.
- Wismatt, W.K., & Beardsley, M. (1989). The international Fallacy στο *Contemporary Literary criticism. Literary and cultural studies*. New York & London: Longman.
- Βελουδής, Γ. (2011). *Γραμματολογία, Θεωρία Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Πατάκη.
- Πινακούλας, Γ. (2011). Η έννοια του μπαχτινικού χρονότοπου. Από τον μεγάλο στον μικρό χρονότοπο. *Πρακτικά 6^{ης} συνάντησης εργασίας μεταπτυχιακών φοιτητών του τμήματος Φιλολογίας, Εθνικό και Καποδοστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (263-267)*. Ανακτήθηκε στις 25/10/2015 από <https://www.academia.edu/10958026/> .
- Πύλη για την ελληνική γλώσσα. Δομισμός. Ανακτήθηκε στις 25/10/2015 από http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/glossology/show.html?id=291 .
- Τσιριμώκου, Λ. Γλωσσικό σαράκι. Εφημερίδα *Το Βήμα*. 30/08/1998. Ανακτήθηκε στις 25/10/2015 από <http://www.tovima.gr/books-ideas/article/?aid=102576> .